

पातञ्जल
योगदर्शनम्

ॐ

श्रीपातञ्जलयोगदर्शनम्

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां
मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां
पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

मुद्रक एवं प्रकाशकः

खेमराज श्रीकृष्णदास,

अध्यक्ष : श्रीवेंकटेश्वर प्रेस,

खेमराज श्रीकृष्णदास मार्ग, मुंबई - ४०० ००४.

संस्करण : मार्च २०१०, संवत् २०६६

मूल्य ५ रुपये मात्र।-

मुद्रक एवं प्रकाशक:
खेमराज श्रीकृष्णदास,™
अध्यक्ष : श्रीवेंकटेश्वर प्रेस,
खेमराज श्रीकृष्णदास मार्ग,
मुंबई - ४०० ००४.

Printers & Publishers :
Khemraj Shrikrishnadass Prop: Shri Venkateshwar Press, Khemraj Shrikrishnadass Marg, 7th Khetwa Mumbai - 400 004.

Web Site : http://www.Khe-shri.com
Email : khemraj@vsnl.com

Printed by Sanjay Bajaj For M/s.Khemraj Shrikrishnadass Proprietors Shri Venkateshwar Press, Mumbai-400 004, at their Shri Venkateshwar Press, 66 Hadapsar Industrial Estate, Pune 411 013

ॐ

श्रीपरमात्मने नमः

श्रीपातञ्जलयोगदर्शनम्

अथ समाधिपादः

१ अथ योगानुशासनम् ।

२ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।

३ तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ।

४ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ।

५ वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ।

६ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ।

७ प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ।

८ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ।

९ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ।

१० अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ।

११ अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ।

१२ अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ।

१३ तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ।

१४ स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ।

१५ दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ।

१६ तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ।

१७ वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् संप्रज्ञातः।

१८ विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वःसंस्कारशेषोऽन्यः ।

१९ भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ।

२० श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्।

२१ तीव्रसंवेगानामासन्नः ।

२२ मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ।

२३ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ।

२४ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेष ईश्वरः ।

२५ तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ।

२६ स पूर्वेषामपि गुरुःकालेनानवच्छेदात् ।

२७ तस्य वाचकः प्रणवः ।

२८ तज्जपस्तदर्थभावनम् ।

२९ ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च।

३० व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांति-
दर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि
चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ।

३१ दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा
विक्षेपसहभुवः ।

३२ तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ।

३३ मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्य-
विषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ।

३४ प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ।

३५ विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः
स्थितिनिबन्धनी ।

३६ विशोका वा ज्योतिष्मती ।

३७ वीतरागविषयं वा चित्तम् ।

३८ स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ।

३९ यथाभिमतध्यानाद्वा ।

४० परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ।

४१ क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु
तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ।

४२ तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का
समापत्तिः ।

४३ स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा
निर्वितर्का ।

४४ एतयैव सविचारा निर्विचारा च
सूक्ष्मविषया व्याख्याता ।

४५ सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ।

४६ ता एव सबीजः समाधिः ।

४७ निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ।

४८ ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ।

४९ श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वात् ।

५० तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ।

५१ तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः
समाधिः ।

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे समाधिनिर्देशो
नाम प्रथमः पादः ॥१॥

०

अथ साधनपादः

१ तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ।
२ समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ।
३ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःपञ्चक्लेशाः।
४ अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो-
दाराणाम् ।
५ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचि-
सुखात्मख्यातिरविद्या ।
६ दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ।

७ सुखानुशयी रागः ।
८ दुःखानुशयी द्वेषः ।
९ स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ।
१० ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ।
११ ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ।
१२ क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः।
१३ सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ।
१४ ते ह्लादपरितापफलाःपुण्यापुण्यहेतुत्वात् ।
१५ परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्ति-
विरोधाच्चदुःखमेव सर्वं विवेकिनः ।
१६ हेयं दुःखमनागतम् ।
१७ द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ।
१८ प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं
भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ।
१९ विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि
गुणपर्वाणि ।
२० द्रष्टादृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ।

२१ तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ।

२२ कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्य-
साधारणत्वात् ।

२३ स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः
संयोगः ।

२४ तस्य हेतुरविद्या ।

२५ तद्भावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ।

२६ विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ।

२७ तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ।

२८ योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा
विवेकख्यातेः ।

२९ यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ।

३० अहिंसासत्यास्तेब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः

३१ जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा
महाव्रतम् ।

३२ शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ।

३३ वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ।

३४ वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ।

३५ अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ।

३६ सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ।

३७ अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ।

३८ ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ।

३९ अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोधः ।

४० शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ।

४१ सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ।

४२ संतोषादनुत्तमसुखलाभः ।

४३ कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ।

---

४४ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ।

४५ समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ।

४६ स्थिरसुखमासनम् ।

४७ प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ।

४८ ततो द्वन्द्वानभिघातः ।

४९ तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः
प्राणायामः ।

५० बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः
परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ।

५१ बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ।

५२ ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ।

५३ धारणासु च योग्यता मनसः ।

५४ स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार
इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ।

५५ ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ।

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे साधननिर्देशो
नाम द्वितीय पाद ॥२॥

अथ विभूतिपादः

१ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ।

२ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ।

३ तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः।

४ त्रयमेकत्र संयमः ।

५ तज्जयात्प्रज्ञालोकः ।

६ तस्य भूमिषु विनियोगः ।

७ त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ।

८ तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ।

९ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ।

१० तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ।

११ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ।

१२ शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता-परिणामः ।

१३ एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ।

१४ शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ।

१५ क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ।

१६ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ।

१७ शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्
संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ।

१८ संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ।

१९ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ।

२० न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ।

२१ कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुः
प्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् ।

२२ सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्त-
ज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ।

२३ मैत्र्यादिषु बलानि ।

२४ बलेषु हस्तिबलादीनि ।

२५ प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितवि-
प्रकृष्टज्ञानम् ।

२६ भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ।

२७ चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ।
२८ ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ।
२९ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ।
३० कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ।
३१ कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ।
३२ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ।
३३ प्रातिभाद्वा सर्वम् ।
३४ हृदये चित्तसंवित् ।
३५ सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ।
३६ ततःप्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ।
३७ ते समाधावुपसर्गाव्युत्थाने सिद्धयः ।
३८ बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ।
३९ उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ।

४० समानजयाज्ज्वलनम् ।

४१ श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ।

४२ कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमा-
पत्तेश्चाकाशगमनम् ।

४३ बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः
प्रकाशावरणक्षयः ।

४४ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्-
भूतजयः ।

४५ ततोऽणिमादिप्रादुर्भावःकायसंपत्तद्ध-
र्मानभिघातश्च ।

४६ रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ।

४७ ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्व-
संयमादिन्द्रियजयः ।

४८ ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ।

४९ सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावा-
धिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ।

५० तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ।

५१ स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं
पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ।
५२ क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ।
५३ जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्
तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ।
५४ तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति
विवेकजं ज्ञानम् ।
५५ सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ।

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे विभूतिनिर्देशो
नाम तृतीयः पादः ॥३॥

०

अथ कैवल्यपादः

१ जन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धयः ।
२ जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ।
३ निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः
क्षेत्रिकवत् ।
४ निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ।

५ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ।
६ तत्र ध्यानजमनाशयम् ।
७ कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ।
८ ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्ति-
वासनानाम् ।
९ जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं
स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ।
१० तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ।
११ हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे
तदभावः ।
१२ अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्व-
भेदाद्धर्माणाम् ।
१३ ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ।
१४ परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ।
१५ वस्तुसाम्ये चित्त भेदात्तयोर्विभक्तःपन्थाः
१६ न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा
किं स्यात् ।

१७ तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु
ज्ञाताज्ञातम् ।

१८ सदा ज्ञातश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः
पुरुषस्यापरिणामित्वात् ।

१९ न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ।

२० एकसमये चोभयानवधारणम् ।

२१ चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः
स्मृतिसंकरश्च ।

२२ चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ
स्वबुद्धिसंवेदनम् ।

२३ द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ।

२४ तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं
संहत्यकारित्वात् ।

२५ विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः।

२६ तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्

२७ तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ।

२८ हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ।

२९ प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्याते-
र्धर्ममेघः समाधिः ।

३० ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ।

३१ तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्या-
नन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ।

३२ ततः कृतार्थानां परिणामक्रम-
समाप्तिर्गुणानाम् ।

३३ क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः
क्रमः ।

३४ पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति ।

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे कैवल्यनिरूपणं
नाम चतुर्थः पादः ।।४।।

।। समाप्तः योगदर्शनम् ।।

हमारे प्रकाशनों की अधिक जानकारी व खरीद के लिये हमारे निजी स्थान :

खेमराज श्रीकृष्णदास
अध्यक्ष : श्रीवेंकटेश्वर प्रेस,
९१/१०९, खेमराज श्रीकृष्णदास मार्ग,
७ वी खेतवाडी बॅक रोड कार्नर,
मुंबई - ४०० ००४.
दूरभाष/फैक्स-०२२-२३८५७४५६.

खेमराज श्रीकृष्णदास
६६, हडपसर इण्डस्ट्रियल इस्टेट,
पुणे - ४११ ०१३.
दूरभाष-०२०-२६८७१०२५,

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
लक्ष्मी वेंकटेश्वर प्रेस व बुक डिपो
श्रीलक्ष्मीवेंकटेश्वर प्रेस बिल्डींग,
जूना छापाखाना गली, अहिल्याबाई चौक,
कल्याण, जि. ठाणे, महाराष्ट्र - ४२१ ३०१.
दूरभाष - ०२५१-२२०९०६१.

खेमराज श्रीकृष्णदास
चौक, वाराणसी (उ.प्र.) २२१ ००१.
दूरभाष - ०५४२-२४२००७८.

हमारे प्रकाशनों की अधिक जानकारी व खरीद के लिये हमारे निजी स्थान ;

खेमराज श्रीकृष्णदास
अध्यक्ष : श्रीवेंकटेश्वर प्रेस,
९१/१०९, खेमराज श्रीकृष्णदास मार्ग,
७ वी खेतवाडी बॅक रोड कार्नर,
मुंबई - ४०० ००४.
दूरभाष/फैक्स-०२२-२३८५७४५६.

खेमराज श्रीकृष्णदास
६६, हडपसर इण्डस्ट्रियल इस्टेट,
पुणे - ४११ ०१३.
दूरभाष-०२०-२६८७१०२५.

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
लक्ष्मी वेंकटेश्वर प्रेस व बुक डिपो
श्रीलक्ष्मीवेंकटेश्वर प्रेस बिल्डींग,
जूना छापाखाना गली, अहिल्यावाई चौक,
कल्याण, जि. ठाणे, महाराष्ट्र - ४२१ ३०१.
दूरभाष - ०२५१-२२०९०६१.

खेमराज श्रीकृष्णदास
चौक, वाराणसी (उ.प्र.) २२१ ००१.
दूरभाष - ०५४२-२४२००७८.

KHEMRAJ · SHRIKRISHNADASS

